

M

MŰVELŐDÉS 6

1971. június

Az Aranyos mente múltjából

Ma már világos mindenki előtt, hogy a szocialista közművelődés kialakítására irányuló erőfeszítések sikere nem kis mértékben függ attól is, hogy az új művelődésbe mennyire szervesen épülnek bele mindazok az értékek, amelyeket az ország népe korábban kitermelt magából. Ahhoz a jó társadalmi közérzethez, amely előfeltétele a szocializmus lendületes építésének, elválaszthatatlanul hozzátartozik, hogy a tömegek a körükben folytatott művelődési munkát saját érdekükben lévőnek tartják, hagyományaik megbecsülését érzékelik ki belőle és abban magasabb szinten való kiteljesedését kapják meg mindannak, amivel elődeik járultak hozzá a közös előrehaladáshoz. Gyökerek nélkül szocialista közművelődésünk csak felszíni jelenség maradhatna, és az új tartalmak nem formálhatnák át széles tömegek tudatát, magatartását. Meghökkenítő élmények sora figyelmeztethet bárkit arra, hogy — a negyedszázados nevelőmunkához és a körülötünk lezajlott hatalmas változásokhoz képest — a társadalmi tudat átalakulása mennyire lemaradt. E lemaradás eltüntetéséhez azonban szükséges a tömegek tevékenyebb bekapcsolódása. Ez viszont legjobban úgy biztosítható, ha a közművelődési munka mindenütt fokozottabban ráépül a helyi hagyományokra, és azok felhasználható elemeinek új életre keltésével igyekszik átforgatni az emberek tudatát.

A régi erdélyi fejlődésben meglepő gazdagságban maradtak fenn a közelmúltig mikroorganizmusok, sajátos struktúrák, melyek egymás mellett és egymással kölcsönhatásban élve, századokon át formálták a különböző tájak lakóinak életét és a világ dolgairól való nézeteit. A közművelődés mai munkásainak számolniuk kell azzal, hogy társadalmunk zöme a középkorra jellemző sokszínűségben érkezett el a szocializmus küszöbéig. Különböző társadalmi, nemzeti és vallási struktúrák tudathagyatékának elemeit hordozhatják magukkal nemcsak két szomszédos falu, hanem olykor ugyanannak a községnek a lakói is. A szocialista közművelődést mindezek szintéziséként kell kisarjasztani. Felülről és kívülről szorgalmazott egyöntetű megoldásoktól ugyanis aligha lehet várni olyan autonóm döntés gyors megszületését, mint amilyen egy társadalmi közösség, vagy akár egyetlen öntudatos egyén műveltségváltása. A környező világ változása napról napra porlasztja a régi hagyományos művelődést. Ennek helyére azonban nem lép automatikusan az új, a szocialista közműveltség, hanem inkább valami zavaros kultúrátlanosság. A köznevelés munkásainak tehát ahhoz, hogy eredményesen dolgozhassanak, alaposan ismerniük kellene, egyebek mellett, azoknak a társadalmi közösségeknek múltját, hagyományait, amelyekben maguk a szocialista művelődés magvetői. Egyébként olyan orvosoknak látszanának, akik manapság előzetes vizsgálatok, röntgenfelvételek nélkül vágnának neki gyógyító műtétnek.

A Torockótól Székelykocsárdig, nyugjából az Aranyos folyó mentén települt magyar falvak múltjából vett néhány példával kívánjuk alább érzékelteni, hogy az ország egyetlen, arasznyi területén, azonos nemzetiségű és vallású lakosságon belül is mennyire eltérő történelmi erők hatásával, változatos hagyományanyaggal találja magát szemben a köznevelő. A néprajz, a népköltészet, a népzene vagy a néprajz kutatói gyakorlatból tudják, hogy szomszédos területek eltérő jelenségeinek értelmezéséhez mennyire hatékony segítséget, mindent megfejtő magyarázatot kaphatnak a történelemtől. A következőkben azt a segítséget szeretnénk némileg tudatosítani, amelyet a közművelődés munkásai nyerhetnek a helytörténeti tények ismeretéből felelősségteljes szolgálataukhoz.

A római kortól fogva talán szakadatlanul művelt tordai aknák sója és az Aranyos folyó homokjából mosható arany korán ráterelte a figyelmet e tájra. Ezzel magyarázható, hogy az ország legrégebbi okleveles emléke éppen arról szól, hogy I. Géza király a magyarul Aranas-nak hívott folyó mellett, Erdélyben fekvő Torda sóvármányának felét 1075-ben a garamszentbenedeki apátságnak adományozza. A megszerveződő királyi vármegye első katonai és közigazgatási központját azonban — akárcsak Kolozs megye esetében — nem a sóbányák körül, hanem az aranyvidék birtoklása szempontjából fontosabb és hadászati-

tilag előnyösebb helyen, az Aranyos szorosának bejáratánál alakították ki. Erről az utóbbi években kiásott várról nevezték a középkorban egyideig a mai Várfalvát Tordavárnak is. A XII. század végén és a következő elején a Tordához tartozó királyi vármegye szintén áldozatul esett az egyházi és világi nagybirtok terjeszkedésének. Pl. a minket most érdeklő helységek közül Tordán és közvetlen közelében a XII. század vége óta az aradi káptalan, az erdélyi püspökség, a johannita lovagrend, majd Mikud bán, a torockói völgyben pedig az Ákos nemzetség rendezkedett be, újabb hegyvidéki falvak létesítésével gyarapítva a királytól nyert birtokát. A Kalocsa nemzetség Tyukod ága viszont előbb Szentkirály, Órke és Detrehem, illetve Füged környékén vetette meg a lábát, majd innen terjeszkedve magának szerezte meg az Aranyos mentét Gyérestől Hadrévig. Az egyébként is bomladozó tordai királyi vármegyének az 1241. évi nagy tatárjárás adta meg a kegyelemdőfést. A várhoz szolgáló falvak nagy többsége elpusztult, újránépítésükre a régi keretek között már nem volt mód, a királyok ezért nem is ragaszkodtak többé hozzájuk. Az Aranyos és a Maros közti terület még évtizedek múltán is lakatlanul állott. Ilyen körülmények között került sor 1264 és 1271 között a kézdi székelyek egy csoportjának előbb ideiglenes, majd végleges idetelepitésére, ami az egykori Torda megyének ezen a részén is különleges fejlődést indított el. Ettől fogva kanyarodott az Aranyos menti, egymás-

sal szomszédos területek fejlődése egymástól annyira különböző irányba, amint ezt a továbbiakban megkíséreljük felvázolni.

A köztudat úgy tartja, hogy a vashányászatáról és vasművességéről régen Erdély-szerte ismert Torockót a stájerországi bányavidéken fekvő Eisenwürzelből behívott osztrák telepesek létesítették a tatárjárást megelőző időben. E hagyomány alapjául szolgáló 1291. évi oklevélről azonban az újabb kutatások minden kétséget kizáróan bebizonyították, hogy a torockóiak 1782 körül hamisították a földesúri joghatóság alóli szabadulásuk érdekében. Az ősi időkben folytatott vasolvasztás középkori újramezését Torockón egyébként is későbbre, kb. a XIV. század közepére kell tennünk. Ekkor honosodott meg Európában ebben a részében a vízi energiát hasznosító korszerűbb technológia, ekkor létesülhettek Torockón az első hámorok, amelyeket aztán a XV. század hetvenes éveitől fogva a hiteles írott források állandóan emlegetnek. A középkori Torockó benépesülése tehát éppúgy a tordai várkapitány keretei között ment végbe, mint a szomszédos Szentgyörgy. Kétségtelen azonban, hogy később a vashányászat és kohászat fellendítésére német szakembereket szintén telepítettek Torockóra. XV. századi lakói között, a most is virágzó Ekárt család mellett, más német nevű hámostulajdonosok szintén előfordulnak. Ezeknek a családoknak az eredetűadatát azonban a falu csak a XVIII. század folyamán, szabadságküzdelmei során vette át. Egyetlen pillantás a mellékelt térképvázlatra bárkit meggyőzhet, hogy a kézi székelyek itteni letelepítése idején a torockói völgynek éppúgy lakott magánbirtoknak kellett lennie, mint az Aranyos alsó folyása menti termékeny síkságnak. Egyébként ugyanis a szék határai nem állapotokat volna meg ilyen széleskörűen és természetellenesen. Tehát nem a feltételezett német származásból magyarázható, hanem a különleges foglalkozásból, a bányászkodásból és vasművességből kell eredeztetni Torockónak a vármegyei jobbágysághoz képest teljesen elütő múltját, népének különleges magatartását és sajátosságait.

A Székelykő és az Ordaskő sziklavonulata közötti természetlen, szűk helyre települt falut az akkor gazdagon fizető vashányák, hámorok és a vasáruval való kereskedés lendítette a jólét és a mezővárosi fejlődés útjára. 1470-ben már a falu egyik felerészében öt kohó és kilenc „waswerew”-nek nevezett kalapácsmalom (hámor) működött. Ez a virágzó vasipar megkívánta az egész népesség tevékenységének összehangolását, a munka olyan fokú szervezetségét, hogy annak hatása a földesuraikkal való harcaikban sem maradhatott el. Egyesek a vasérc kibányászásával és felszínre hozásával, mások a vaskőnek az olvasztókemencékhez szállításával, megint mások a favágással, szénégetéssel, a szén szállításával foglalkoztak. Legtöbb szakértelmet a kohónál és a vasverőben végzett munka igényelt. A legtöbb hasznát azonban a kész vasáruval folytatott kereskedés hozta. A Torockón készített acélt a fegyverkovácsok, kardcsiszárok, a kapát, ásót, kasztát, ekevasat pedig még a havashegyi és moldovai parasztok is keresték és vásárolták. A föld mélyén, állandó halálveszedelem között, vagy az olvasztókemencék mellett szinte varázslóként dolgozva, és anyagi függetlenségük eredményeként, a torockói bányászok korán kinőttek a földesúr–jobbágy viszony megszokott keretei közül. S amikor Mátyás király halála után a feudális reakció az 1498. évi törvényekkel útját szegte a mezővárosok függetlenülésének, Torockó öntudatos népe megkísérelte kiharcolni a tényleges anyagi és a jogi helyzete közötti ellentmondás megszüntetését. Valóban regényíró tollára kínálkozik az a küzdelem, amelyet ennek az időközben a reformáció legradikálisabb ága, az unitarizmus,

által vallásilag felszabadított, jómódú bányásztelepülésnek a lakói folytattak a szabadság elnyeréséért, bámulatos szívóssággal és leleményességgel, majd három évszázadon át.

Amikor Dózsa keresztesei 1514-ben a torockószentgyörgyi várat ostrom alá fogták, az éledező bányászok megnyitották a kapukat és a várat átjátszották a felkelők kezére. Reményeik azonban Dózsával együtt hamarosan elbuktak. Bukásukból ekkor azt a tanulságot vonták le, hogy a jobbágyság alóli szabadulásukban a fejedelmi hatalmat kell érdekeltté tenniük. S minthogy a kincstárat a vashányászat nem érdekelte, kiváltságokat csak a nemesfémek bányászai élveztek, a torockóiak 1637 táján ezüstbányát nyitottak, és kérték a fejedelmet, hogy „annak colalásáért (műveléséért) őket az jobbágyságtól felszabadítsa”. I. Rákóczi György azonban már nem vallotta Bethlen Gábor haladói társadalompolitikai elveit, s az új bánya kitermelését nem a felszabadítandó torockóiakra, hanem földesuraikra bízta. Így az ezüstbányászat szabadulás helyett újabb terheket hozott a község nyakára.

1658-ban, a szerencsétlen lengyelországi hadjárat következtében, a Rákócziak erdélyi állama alapjaiban remélt meg. A Torockay család összes férfitagja szintén a krími tatárok fogságába esett. Torockóiak ekkor az aranyosszéki székelyektől is támogatva próbálták szabadulni földesuraiktól, úgy állítva be a dolgot, mintha a falu feletti Székelykőre épült vár révén ők is a székhez tartoznának. A végső szorultságban lévő II. Rákóczi Györggyel megegyeztek, hogy — a székelyekhez hasonlóan — fejenkénti katonai szolgálatot vállalnak, ha felszabadítja őket a jobbágyságból. Rákóczi azonban alulmaradt a fejedelemségért folyó harcban, és a Barcsay Ákos alatt tartott beszercei országyűlés 1659-ben végül is lázadásért elítélte a torockóiakat.

Az elkecsereedett bányásznép 1702-ben, már a kuruc mozgalom előszelére, újra megtagadta a jobbági szolgálatot, de Rabutin császári generális zsoldosai kíméletlenül vérbe fojtották a hónapokon át egy emberként ellenálló városka lázadását: a mozgalmat vezető Ekárt Andrást és Szabó Gergelyt a cinterembe beteretl lakosság szeme láttára felakasztották és a házakat felpredálták.

Ennyi balsikerű kísérlet után a torockóiak most már óvatossággal folytatták küzdelmüket. A bányahatóságok jóindulatától támogatva, kérvényekkel ostromolták a hivatalokat — fel egészen a bécsi udvarig — a jobbági szolgálatoktól való mentesítésük érdekében. Ennek az 1780-as évektől fogva egészen 1848-ig jogi fegyverekkel vívott küzdelemnek a rendjén, felvilágosodott unitárius értelmiségiek körében formálódik ki a torockóiak német származásának elmélete és szerkesztődik meg ennek egyik bizonyítékaként az 1291. évi rejtélyes kiváltságlevél. Mire azonban a jobbágyság általános eltörlése 1848 tavaszán a torockóiaknak szintén elhozta a szabadulást, a jólétük alapjául szolgáló vashányák kimerültek. A múlt század végére megszűnt a község életét különlegesen alakító bányászkodás és vasművesség, a település gyors hanyatlásnak indult. Minthogy a természetlen határon folytatott földművelésből a lakosságnak csak egy része élhetett meg, kezdetét vette a mindmáig tartó elvándorlás előbb az aranyosszéki falvakba, majd Tordára, Kolozsvárra, vagy távoli bányavidékekre.

A bányászok százados küzdelmének írásos lecsapódása krónikák, irodalmi feljegyzések alakjában, magas színvonalú iskolázás, eleven hagyományok, színes népviselet, népköltészeti anyag és még egyéb jegyek napjainkig tanúskodnak arról a külön útról, amelyet Torockó a feudalizmus idején megtett. A torockói ember világának sajátos vonásait a bányászkodás, a vasművesség és a szabadságért vívott bátor harc alakította ki. Olyan hagyományok ezek, amelyekre a jövőt építő közművelődési

munkának nemcsak Torockón, de a többi bányásztelepülésen is érdemes felfigyelnie, hogy ápolhassa őket.

Az egykori Aranyos szék ugyan tőszomszédja volt Torockónak, az ottani 22 falu lakóinak élete mégis egyaránt élesen különbözött mind a bányászokétól, mind pedig a környező jobbgyilágétól. Az Aranyos és Maros közti területen kialakult szabadparaszi terület ékként nyomult be Torda megye testébe. Aranyos szék sokszor emlegetett kacskaringós határa századokon át őrizte annak a települési helyzetnek az emlékét, amelyet a székelyek a nagy tatárjárás után itt találtak. A szék keleti határa azért nem követte az Aranyos folyó vonalát, mert a folyó melléki termékeny síkságot a Kalocsa nemzetség már korábban megszerezte, a két Fügeddel együtt, és így ez utóbbiak a székely területbe benyúló felszigetecskéhez hasonlóan Torda vármegye részei maradtak.

István erdélyi herceg, majd ifjabb király 1264 és 1271 között telepítette le elpusztult Torda megyei királyi birtokokra a seregében a csehek és az osztrákok ellen is híven harcoló kézdi székely lovasokat. Talán ezeknek lehetett a vezetője az a Szoboszló nevű székely, aki 1271 előtt az Abrudbánya környéki hatalmas királyi erdőgazdaságot egyéni adományként bírta. A megadományozott vitézek azonban a székelység többi részétől különválasztott területen csak lassan eresztettek gyökeret. Még 1286 körül is csupán arra az időre vették át a Torockay Székelykőre épített várának védelmét, amíg az Aranyos mentén laknak. Az elpusztult vidék új lakói a székelységnek különösen mozgékony és harcias csoportját alkothatták. Kivették részüket az István ifjabb király és IV. Béla közötti belháborúból. 1280-ban a lázadó kunok leverésében támogatták IV. László királyt, 1285-ben pedig a Magyarországról visszavonuló tatár had utóvédjét verték szét a torockói vár alatt és kiszabadítottak több ezer foglyot. Erdemeik jutalmául 1289-ben a király véglegesen nekik adományozta a tordai vár Aranyos és Maros közti egykori birtokait.

Ezeket név szerint III. Endre király 1291-ben kelt megerősítése a következőképpen sorolja fel: Felvinc, Örményes, Hidastelek, Medgyes (puszta Felvinc közelében), Dombró, Mohács, Kercsed, Bágyon, Kövend, Tordavár (Várfalva), Csegez, Igrici, Pordoy Kerekegyház (elpusztult települések az Aranyos bal partján; részben ezek határában alakult ki a XIII–XIV. század fordulóján Mész-kő), Hory, Újtelek (puszta Felvinc, Veresmart és Földvár között), Polyántelek, Füzeg (puszta Gyéresszentkirály mellett), Bogát (puszta a Keresztessmező felett), Liketelek, Zetelek (puszták Földvár felett), Kocsárd, Félegyház (puszta Kercsed mellett), Kétaklok (puszta Felvinc közelében), Csákótelek, Farkaszug (a kercsedi erdők alatt), Obruthusa (havas Hidas felett). E felsorolt helyek a tatár pusztítást megelőzően sem lehettek mind lakottak, miként erre a *telek* szóval összetett fentebbi nevek is utalnak. A *telek* ugyanis abban az időben művelés alá vett, rendszeresen trágyázott földet, illetve elhagyott jószágállást vagy faluhelyet jelentett. Az idézett adománylevélben említett helyek közül egyeseket később részint maga a szék telepítte be, mint pl. Hidast, Polyánt, Mész-kőt, másokat viszont közös pusztabirtokként használtak a szomszédos falvak, vagy az egész szék lakói, mint pl. az említett Bogátot. A benépesítés üteméről sokat elárulnak az 1332–1335. évi pápai tizedjegyzékek. Ezekben a következő községek szerepelnek római katolikus anyagyházzal: Várfalva, Kercsed, Sinfalva, Mohács, Harasztos, Földvár, Kocsárd, Bágyon, Hidas, Szentmihály és Mész-kő.

A székely népszaporulat azonban nem futotta az adományul nyert terület teljes benépesítésére, s ezért a szék nyugati határán fekvő erdőségek szélén létesült falvakban már

a XIV–XV. század fordulójától kezdve erőteljes lakosságveredésre került sor. 1461-ben Hidason és „tartozékai”-ban juhötvenedet fizető román lakosság is élt, mely a katolikus plébánosoknak egy úszót tartozott adni. Ezeket a „tartozékokat” az 1587 táján összeállított dézsma-árrenda-jegyzék már román falvaknak nevezi és ide sorolja. Hidason kívül, Mohácsot, Csákót, Örményest és Dombrot. E falvak román lakossága szintén élvezte a szabadparaszi állapotot és használta a szék közös birtokait, de ennek ellenében hordoznia kellett a székelység katonai terheit. 1617-ben ennek az öt falunak több gyalog puskását, székely és román szabadosát Bethlen Gábor jobbágyásra vetette, amiért a meghirdetett hadjáratban nem vettek részt. Az itteni jobbágyok helyzete azonban még így is kedvezőbb maradt megyei társaiénál: nem nehezedett rájuk közvetlen, személyes földesúri hatalom, és a katonai segédszolgálat sokuknak sikerült újra szabadosi állapotba felemelkedniük. Már 1642-ben e falvak népességének zöme gyalog puskásként szolgált a fejedelmet, és pl. Hidason a XVIII. század közepén 82 román szabad embert írtak össze. Mégis amikor 1763-ban sor került a határőrkatonaság megszervezésére, e falvak lakói örömet vettek fel a fegyvert, míg a szabad székelyek közül csupán Bágyonra sikerült ráerőszakolni a császári zászló alatti szolgálatot. Belőlük, valamint Gyéres és Egerbegy kisnemes lakóiból rekrutálódott a székely huszárezred egyik százada.

Teljes kialakulása után, a XV. századtól fogva, fennállása egész idejében az alábbi táblázatban felsorolt falvak tartoztak Aranyos székhez:

Aranyos szék társadalmi tagozódása 1703-ban

A falu neve	Birtokosok	Kisnemesek	Szabadosok	Jobbágyok	Zselérek	Vándorlók
Felvinc	—	—	37	—	—	26
Veresmart	6	1	1	24	—	4
Kocsárd	10	37	20	2	5	15
Földvár	7	2	6	10	12	7
Inakfalva	2	3	összesen 12 család lakja			
Harasztos	3	37	26	3	17	3
Dombró	2	3	4	3	2	—
Bágyon	4	46	27	—	33	—
Kercsed	8	38	22	2	9	16
Mohács	—	—	4	4	5	—
Kövend	8	41	8	2	14	4
Rákos	9	12	24	—	—	7
Csákó	—	5	11	4	—	2
Várfalva	8	30	11	1	3	6
Csegez	1	18	—	3	3	7
Örményes	—	—	összesen 5 család lakja			
Sinfalva	7	1	13	2	5	8
Hidas	—	—	—	7	2	1
Mész-kő	9	6	2	5	10	15
Felső-szentmihályfalva	4	13	26	2	16	4
Alsó-szentmihályfalva	13	2	19	—	6	15
Polyán	3	8	24	3	9	9
Összesen :	104	303	285	77	151	149

Aranyos szék a szabad paraszti életforma előretolt bástyája volt a feudáliszmus egész időszakában. Az itteni székely sziget társadalmi szerkezete azonban, érthető mó-

don, sokkal nagyobb mértékben ki volt téve a környező nemesi-jobbági világ alakító hatásának, mint a zárt tömböt alkotó székek lakossága. Ez pedig a megyei társadalomszerkezethez való fokozottabb hasonlóságot mozdította elő már a XVII. század második felében. A fenti táblázat jól mutatja a szabad székely társadalom differenciálódásával megbomlott régi szerkezetre ráépülő új rétegűt. A tiszteket viselő székely főemberek már a XIV–XV. századtól kezdve összeházasodtak a megyei birtokos családokkal és nem székely területen fekvő birtokokra, jobbágysokra is szert tettek. E rokoni összeköttetések révén viszont nem székely eredetű nemesi családok szintén birtokokhoz jutottak Aranyos szék falvaiban. Ez a székely szervezeten kívül álló, beíró nemesesség, a mellékelt 1703. évi adatok szerint, a szék lakosságának kb. 10 %/a-t tette ki. E családok révén a XVIII. század folyamán több faluban is földesúri birtokok alakultak a szabad közösség rovására. Feltűnő a nemeslevél (armálist) szerzett székelyek viszonylag magas arányszáma (kb. 30 %). Ez az egytelkes kismenesség alkotta, a kb. 29 %/a-ra lecsökkent közszékekkel együtt, a hagyományos, szabad katona-társadalom gerincét.

A kialakuló földesúri birtoknak éppen úgy, mint az egytelkes nemeseknek szüksége volt munkaerőre, s ezt jobbágyság, zsellérek befogadásával igyekeztek megszerezni maguknak, szűkítve ezáltal a közszeresek életlehetőségeit. Sokatmondó tény, hogy a szék lakosságának kb. 30 %/a már 1703-ban a feudális függés valamelyre változtatásban élt. E népesség zömét azonban egyelőre még nem a jobbágyság, hanem az életlehetőségek változása szerint hullámzó-vándorló zsellérek alkották. A székelység személyes katonai szolgáltatának megszüntetése azonban a XVIII. századtól fogva rendkívül felgyorsította ezt a feudalizálódási folyamatot. Miután a társadalmi érvényesülés feltételei közül kihulltak a katonai erények, a szabadok között a kiválasztó tényező az anyagi tehetőség lett. Akinek jobbágysága vagy zsellére volt, többet művelhetett meg a közös határból, többet szerezhetett magának, mint mások. Tehát mindenki egymással versenyezve igyekezett függőségben levő munkaerőhöz jutni. Ennek következtében 100–150 esztendő alatt a társadalom szerkezete fokozatosan a szabadokra nézve hátrányosan alakult át. Ennek ellenére a kismenessi-szabadparaszti életforma uralkodó jellege megmaradt a polgári korszakig, és a lakosság többsége mentesült a jobbágysággal járó kiszolgáltatottságtól és megkötésektől.

A százados katonai szolgálat és ez a szabadabb életforma alakította az Aranyos menti, zömében unitárius és református székelyek hagyományvilágát, műveltségét, sőt gazdasági kultúráját. Ez tette az itteni lakosságot az egykori jobbágysálgalvalakénál jóval alkalmasabbá a múlt század második felében felvirágoztatott intenzív mező- és kertgazdálkodás kialakítására, majd pedig az ipari, gyári munkába való bekapcsolódásra. Aranyos szék társadalmának fejlődése a székelység történetének különleges tanulságokat ígérő fejezete, a legrégibb időkől fogva egészen a szocialista iparosításig. Egyenesen felkínálkozik arra, hogy a nemzetiségi viszonylatban most kibontakozó tudományos kutatások sokoldalú vizsgálódásuk tárgyává válasszák.

Torda városa sóbányászatának és központi fekvésének köszönhetette azt a kiemelkedő szerepet, amelyet — Kolozsvár közelsége ellenére — a korai időkől fogva játszott mind e táj, mind pedig egész Erdély életében. A XI. század óta emlegetett királyi bányásztelepet ugyan valamivel későbbben létesíthették, mint a környező várjobbágysálgalvalakat, amelyek közé szinte minden határ nélkül ékelődött be, mégis a XVIII. század közepétől fogva az lendült a fejlődés élére és rendre felszívta emezeket. Ha az egykori római castrum helyén emelkedő kö-

zékori erődítmény Saxonaiavár elnevezéséből szabad német lakosság jelenlétére következtetünk, akkor ez csakis a bányásztelepülésen kereshető.

Torda város és 21 ezer holdas, terjedelmes határa egész sor szomszédos település bekebelezése során rendre alakult ki. Városi fejlődése III. Endre király 1291. évi kiváltságlevélétől fogva követhető nyomon. Tordaakna cskor nyerte el (Dés, Kolozs és Szék sóbányászataihoz hasonlóan) a vajda és a megye joghatósága alóli menteséget, valamint az önkormányzat és vásártartás jogát. Miután a tatárjárás a környező falvakat elpusztította, és a királyi rendre el is adományozta őket, a bányásztelep lakói előtt megnyílt az út a fokozatos terjeszkedésre. Az elnéptelenedett várbirtokok közül Tordaakna 1291-ben megszerezte Kölkedet és Udvarnokteleket. A XIV. század elején már Ó- és Újtordát emlegetnek a források és 1380-ban mindkettő egyházas hely. A lakosság növekedését mozdította elő az az 1375-ben kelt királyi rendelet, amely megtiltotta a földesuraknak, hogy az aknára költöző jobbágysálgalvalat visszaköveteljék. A XIV. század folyamán szereztek meg a tordai polgárok az Aranyos szék határára fekvő Igrictelek és Kerekegyház területét. 1469-től a város adományul az előbbiekkal szomszédos Szentmiklóst az Aranyos partján, ahol a királyi birtokokból jócskán részesült Mikud bánnak korábban vára is volt. Az a városrész, ahol ma az evangélikus templom és az egykori megyeháza áll, a XII. század végétől fogva a reformációig az aradi prépostság Egyházfalva nevű birtokaként ékelődött be Torda testébe. A város területi kialakulása azzal fejeződött be, hogy a polgárok 1602-ben ezt is megszerezték maguknak, akkor már a fejedelmi sókamarától.

Ezt az egységesülési folyamatot segítette, a városi fejlődést pedig előmozdította, hogy a XIV. századtól fogva Torda számított Erdély kormányzati központjának, ugyanis a vajdák a szomszédos Keresztesmezőn tartották a hét vármegye részére közgyűléseket. Lakói, a bányászaton és mesterségeken kívül, a XV. században már élénk kereskedelmet is folytattak, melyet Mátyás király az országos vámmentességgel serkentett. Mindmáig fennálló templomainak méretei mutatják, hogy Torda a középkor végére jelentős várossá növekedett, mely egyaránt gyarapodott a földesúri hatalom alól menekülő, vállalkozó kedvű jobbágyság és a szomszédos szabad székelyek közül azoknak a szakadatlan beköltözése által, akik a katonáskodást bányászattal vagy mesterséggel igyekeztek felcserélni. Ez az állandó beáramlás olyan szorosan fűzte Tordát az őt éltető vidék népéhez, hogy a város 1514-ben csatlakozott Dózsa felkelt parasztjaihoz.

Az egységes város terület kialakulását azonban még a XVII. század elején sem követte a különböző eredetű részek teljes egybeolvadása. Ez egészen különleges alapokon, a középkori fejlődési vonal megtörésével, a fejedelmi korszak végén következett be. Már a XVI. század második felében elszaporodtak a kismenessek a városban. Ebben, talán, Aranyos szék közelségének szintén része lehetett. 1581-ben Báthori Zsigmond meg kellett tiltania, hogy a Tordán lakó és a város határára használgat nemesekek külön szervezkedjenek, kivonják magukat a közterhek viselése alól. Az ezt követő háborús idők azonban hovatovább a személyükben katonáskodó szabadokat tették az állam szempontjából legfontosabb társadalmi réteggé. Miután pedig a századforduló harcaiban a város elpusztult, ennek az új szemléletnek a fejedelmektől szorgalmazott tordai újranépesítésben szintén érvényesülnie kellett. Bethlen Gábor fejedelem 1619-ben 200, személyükben megnevesített, udvari testőrgyalogosának adományozta a Basta vérengzése óta lakatlan Újtordát. Minthogy e katonák és utódaik továbbra is fegyveres szolgálattal tartoztak a fejedelmnek, saját hadnagyuk vezetése alatt állottak, a pol-

gárok választotta bírák illetékességét vonakodtak elismerni, a város egy polgári és egy nemesi jellegű részre kezdett különülni. E folyamatnak az Otordát 1658-ban felperzelő tatár had vetett véget. A megfogatkozott lakosság kiegészítésére 1659-ben a töröknek átengedett Lugosról és Karánsebesről elmenekült nemeseket, majd 1665-ben Várad megmaradt védőit telepítették le Otordára. Egyidejűleg az országgyűlés ennek lakóit szintén megnevesítette. Ezzel megnyílt a lehetőség az azonos jogállásúvá lett két városrész összeolvadására. Már 1666-tól fogva főbíró helyett hadnagy vezette az egész várost. 1715-ig az egész nemes lakosság külön alakulatban, ezután a megyei egyházi nemességgel együtt teljesítendő katonai szolgálattal tartozott. Ez a XVII. századi visszafeudalizálódás tagadhatatlanul erős nyomokat hagyott Torda újkori fejlődésén, és végeredményben gazdálkodó kismemesi közbirtokossággá fokozta le a várost, ahol csupán a kisipar virágozhatott. Ebbe a talajba nyúlnak vissza annak a tipikus kisvárosi mentalitásnak a gyökerei, amelyről annyi kedves anekdota kereng még manapság is Erdély-szerte.

A kismemesi alapon való uniformizálódás alól csupán a kamaraispán joghatósága alatt végig külön szervezetben élő sóvágók mentesültek. Az aknákon dolgozók Torda lakosságának különleges csoportját alkották. Szigorúan szabályozott szervezetű, sajátos szokásviláguk számtalan középkori elemet őrzött meg egészen a XIX. századig. Életről és munkájukról különösen érdekes képet rajzol Hans Dernschwam, aki 1528-ban a Fuggerek megbízottjaként ellenőrizte az erdélyi sóaknákat. Minthogy a só nélkülözhetetlen közlekedési cikk és egyik legjelentősebb fejedelmi jövedelemforrás volt, a kitermelés zavartalanágát a rendek és a fejedelem egyaránt biztosítani igyekeztek. A sóaknákra menekült jobbágyokat tehát törvényekkel védtek földesuraikkal szemben, amíg ott dolgoztak. A régi sóvágók rétege éppen ezért a XVIII. századig állandóan gyarapodott a feudális renddel összekötésbe került, azt tagadó, újabb és újabb jövevényekkel. A feudálizmusnak ezek a menekültei azonban a városi lakosság soraiba szintén nehezen illeszkedtek be, a polgárok is elzárkóztak tőlük, végig külön testet alkottak a városban belül. A sóbányászok főként Ujtordán éltek, 1614-ben Bethlen Gábertől az ottani templomvárat szintén megkapták. Az összes erdélyi sóaknák élén álló praefectusok viszont Otordán az ún. fiscus- (vagy fejedelmi) házban székeltek. Bár az itteni sóaknák XVIII. századi fokozatos kimerülésével párhuzamosan a bányászok száma állandóan csökkent, a XX. században kiépült itteni gyár-
ipar nagyra nőtt munkássága Torda múltjában mégis leginkább ezt a réteget tisztelheti saját elődjének.

Amíg a katonai életforma újkori térhódítása Torda esetében a városi fejlődés elakadását vonta maga után, Aranyosgyéres és Egerbég népe ennek segítségével szabadulhatott a jobbágyárból. Mindkét falu alapításától fogva földesúri birtok volt, amíg jobbágylakosai el nem pusztultak vagy szét nem széledtek a XVI.—XVII. századforduló kegyetlen háborúiban. 1610-ben Báthori Gábor fejedelem a lakatlan Gyéresre 55 lovastestőrét telepítette le, városi önkormányzatot, vásártartási jogot, sőt a környéken egyéb pusztabirtokokat is adományozva nekik. Ez utóbbiakat ugyan a megadományozottak hamarosan elvesztették, de Gyérest, miután teljesen benépesítették, sikerült megtartaniuk. Kiváltságilegük értelmében bárkit befogadhattak maguk közé, ha az illető szabad ember volt. Ilyenek pedig Aranyos szék tőzsomszédságában bőven akadtak. A választott kapitánytól, tanácstól igazgatott virágzó mezővároska életformája erősen közeledett

is a székely településekéhez. Ezért a határőrség megszerzésekor a császári hatóságok, mit sem törődve kiváltságokkal, a gyéresieket szintén bekényszerítették a székely huszárczredbe.

Hasonló sorsa lett Egerbég ama részének is, amelyre 1617-ben Bethlen Gábor fejedelem telepített le 36 vitézt. Ezek szintén mezővárosi önkormányzatban éltek 1763-ig, a falu többi lakói pedig változatlanul megmaradtak jobbágyoknak. A katona-telepesek szabad életformája tette lehetővé, egyebek mellett, a feudalizmus körülményei között kivételesen nagyszabású szőlőtermesztés felvirágoztatását a község területén.

*

A fenti sorok eleve nem a községek történetét kívánták vázolni, hanem csupán fejlődésük sajátos jegyeire óhajtották felhívni a figyelmet. Ezek — láthattuk — gyakran az első településig, vagy a feudális társadalom-fejlődés partikularizmusáig visszanyúló gyökerek. Velük tehát a közművelődés helyi munkásainak éppúgy számolniuk kell, mint a tudományos kutatóknak.

Akik alaposabban szeretnék e táj és az itt említett települések múltjával megismerkedni, azoknak gazdag levéltári anyag és szöveggyűjtemény, bár régi, helytörténeti irodalom áll rendelkezésére. A Kolozsvári Állami Levéltár őrzi az itteni egykori helyi önkormányzatok régi levéltárait, de Erdély központi kormányhatóságainak budapesti és bécsi levéltárai szintén sok adatot tartalmaznak a vidék múltjára vonatkozóan. Torda város levéltárának iratanyaga 1597-el, jegyzőkönyvei 1733-al, Torda megye iratai 1640-el, jegyzőkönyvei 1607-el, Aranyos szék iratai 1665-el, jegyzőkönyvei 1650-el, Torockó iratai pedig a XVIII. századdal kezdődnek. Ugyancsak a Kolozsvári Állami Levéltár őrzi a vidék régi egyházi anyakönyveit. Ezeket kívül az Erdélyi Unitárius Egyházközösség és a Református Egyházkerület szintén Kolozsvárról található levéltáraiban, továbbá az egykori Erdélyi Múzeum Egyesület gyűjtéséből származó különböző családi levéltárakban, amelyeket az Akadémia Kolozsvári Történeti Levéltára gondoz, folytathatók eredményes kutatások.

Fontosabb nyomtatótt forrásgyűjtemények e falvak történetére vonatkozóan, a XIII. századig visszanyúló anyaggal: *Székely oklevéltár I—VIII.* (Kolozsvár, 1872-től). Jakó Zs.—Valentiny A., *A Thorockay család levéltára* (Kv. 1944), Jakó, *Adatok a torockói jobbágyházadatok történetéhez* (Kv. 1945), Weres S., *Aranyos szék lustrája 1642-ből* (Genealógiai Füzetek 1906).

E vidék múltjáról, régiségük ellenére, mindmáig Orbán Balázs már forrásértékűvé lett művei nyújtják a legteljesebb képet. *A Székelyföld leírása* 1871-ben megjelent ötödik kötete ugyan Aranyos székkel foglalkozik, de kiterjed Radnót, Marosújvár, Gyéres, sőt Torockó vidékére is. Ehhez kapcsolódik 1889-ben önállóan megjelent *Torda város és környéke* című munkája, mely a város teljes monográfiáját nyújtja. Orbán kötetét jól kiegészíti Jankó János *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe* (Földrajzi Közlemések XXI (1893) című, különnyomatként is megjelentetett nagyszabású néprajzi tanulmánya. Ebből kitűnő áttekintés nyerhető a múlt század második felében végbement társadalmi, gazdasági és demográfiai fejlődésről, valamint Torockó egykori vasművességéről. Mindezek azonban jelentős mértékben elavultak, a kisebb közlésekkel együtt csak nagy könyvtárakban találhatók meg. Ma már szinte egy újabb évszázad változásai várják, az Aranyos vidéki magyar lakosság vonatkozásában is, a tudományos rendszerezést és feldolgozást.

JAKÓ ZSIGMOND